

THE ORIGIN OF THE MANKIND: ASPECTS OF PROFESSIONALISM OF ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATION OF THE PALEOLITHIC PERIOD

The solution of current complicated problem of the development of conception of anthropogenesis depends primarily on the efforts of archaeological studies of the Paleolithic period. It is necessary to understand the fundamental role of the problem of genesis of labor in the development of the conception of anthropogenesis. In this connection we need to revise the conclusions on primaevality of formed tools of production and fully developed labor activity in the process of anthropogenesis (as anti-historical in its essence) and began to solve the problem of their genesis.

In order to solve these problems we need to reject simplified understanding of labor as an ordinary making-tools of production process to realize that the principal characteristics of labor involve social-making function rather than technological one. There is no way to move forward without comprehensive of labor. In order to realize the mechanism of establishing of social relations in the process of functioning of tools of production it is necessary to overcome philosophic nihilism and began to study philosophic aspects of the problem of anthropogenesis. Only when the principles of transition and integrity are used can the simplification be evaded; these principles provide the theoretical level of comprehension of archaeological materials in the field of prehistory of labor and anthropogenesis as a whole. The comprehension requires the inter-discipline level of investigation be achieved, and thus the archaeology of Paleolithic period should use non-traditional approaches in the estimation of its achievements and development of the long-term prospective.

In spite of disadvantages in the theoretical comprehension of archaeological materials in the field of prehistory of labor, empirical achievements of the archaeology of Paleolithic period make it possible to determine the milestones of this complicated and long-term process.

Professional development of the conception of anthropogenesis never gained momentum until the researchers worked on the theoretical issues of anthropogenesis purposefully and consistently rather than occasionally or in passing to solution of some traditional problems of Paleolithic period. This is only the way we could avoid empiricism and provide true theoretical level of investigation.

Одержано 25.06.97.

ТОТЕМІСТИЧНИЙ КУЛЬТ ОЛЕНЯ. ОБРЯД

Н. Р. Михайлова

Стаття присвячена реконструкції тотемістичного культу оленя, який виникає в суспільстві мисливців на оленя і мисливців широколистяних лісів і зберігається в ідеології багатьох народів до пізнього середньовіччя.

У культурі деяких народів Північної Євразії збереглися елементи тотемістичного культу оленя. Сутність цього культу полягає в шануванні священного оленя — спільного предка людей та оленів, та культурного героя, який навчив людей полювати на оленів.

Свідчення про культ оленя є в багатьох народів, які мешкають на території, де існують популяції цієї тварини. Вивчаючи археологічні свідчення цього культу у віддалених один від одного регіонах, можна помітити його аналогічні про-

яви. На нашу думку, це свідчить про те, що за умов одного господарсько-культурного типу у різних народів виникають подібні елементи духовної культури. Можна говорити про наявність кількох дискретних культів оленя, що виникли в господарсько-культурних типах мисливців на оленя і розвивались за однією схемою. Ми в своїй праці об'єднаємо їх під загальною назвою «культ оленя».

Культ оленя привертав увагу багатьох дослідників. Етнографи А. Ф. Анісімов, Г. М. Василевич, А. А. Попов, Л. П. Потапов, під час своїх експедицій в Сибіру і на Далекому Сході достеменно зафіксували і проаналізували тотемістичні обряди та шаманські камлання, пов'язані з культом оленя. Але до систематичного вивчення цього культу вони не прагнули¹.

Цікавою спробою порівняльного аналізу обряду жертвоприношення оленя є стаття В. П. Петрова, де він зіставляє дані сибірських народів і давніх греків².

Археологи також нерідко звертались до цієї проблеми. О. П. Окладніков, спираючись на багаті етнографічні та археологічні матеріали, спробував створити реконструкцію культу оленя у неолітичного населення Сибіру. Надзвичайно важливу роль культу оленя в мисливському та землеробському суспільствах відзначав Б. О. Рибаків. Однак, на наш погляд, він необгрунтовано використовував тільки зображення двох самиць, чи згадки про них. Тим самим він обмежив тематику і спростив проблему³.

В. В. Чарнолуський присвятив свою книжку циклу тотемістичних міфів про Мяндашів — людей-оленів у лопарів. Зібравши чудовий фольклорний матеріал, він спробував зіставити лопарські міфи і витвори так званого Пермського звіриного стилю. Але такі аналогії видаються нам дещо формальними⁴.

Міфи про оленя згадують дослідники фольклору Г. Г. Шаповалова, Т. А. Бернштам, Є. Б. Вірсаладзе⁵.

Виходячи з наведеної історіографії, нам здається, що не можна вважати культ оленя досконально вивченим. Багато його аспектів залишились нез'ясованими. Зокрема, недослідженим залишається питання походження цього культу і його існування при зміні формацій. У своїй попередній статті ми зробили спробу реконструювати первинні прояви культу оленя, зокрема свідчення про існування інституту виконавців культових дій у суспільстві мисливців на оленя⁶.

Метою даної роботи є спроба комплексної реконструкції тотемістичних обрядів та визначення часу та обставин їх появи.

Важливими елементами культу оленя були тотемістичні міфи, які розповідали про життя людини-оленя та походження від нього людей. Безпосередньо з міфами пов'язані тотемістичні містериї, інакше кажучи обряди, що відтворювали головні події міфу, а також були спрямовані на розмноження оленів як промислових тварин. У виконанні цих обрядів брали участь усі члени общини, але головна роль належала керівникам проведення церемоній, які в подальшому набули право на монополічне спілкування з оленем-предком і прийняли назву «шаманів».

На нашу думку, реконструкція явищ первісної духовної культури можлива тільки на підставі міждисциплінарного синтезу етнографічних і археологічних джерел. За допомогою порівняльно-типологічного методу і методу пережитків ми створюємо модель явища духовної культури, використовуючи сучасні та історичні етнографічні матеріали. Застосовуючи системний аналіз, можна провести екстраполяцію в давнину.

На підставі відомих за даними етнографії елементів культу оленя можна спробувати створити приблизну модель цього культу в суспільстві мисливців на оленя. Потім визначити матеріальні прояви культу, і, зіставивши їх з археологічними джерелами, з певною часткою ймовірності стверджувати про існування такого культу в ту чи іншу історичну епоху.

Отже, етнографічними свідченнями існування культу оленя у сучасних народів є пережитки тотемістичних обрядів. Основні елементи таких обрядів це «Інтічнум» — імітація акту розмноження оленів, спрямована на відтворення оленя як промислової тварини, і офірування оленя та збереження його кісток у почесному місці. Найповніше уявлення про обряди відтворення оленів можна скласти за етнографічними свідченнями тих народів, в економіці яких полюван-

ня на оленя до останнього часу відіграло суттєву роль. У нганасанів існував обряд «чистого чума», під час якого чоловіки і жінки, наслідуючи оленів, виконували еротичний танок, при цьому, жінки просили для себе плодючості, а чоловіки — запліднюючу силу. З жертвних тварин знімали шкуру з ратицями і головою і вішали на дерево⁷.

Евенкійські мисливці справляли обряд «гіркумки» (парування). Вони збирались біля своїх священних місць (скель Бугади), на яких були зображені олені чи лосі, і приносили в жертву оленів. Із хмизу виготовляли фігури оленів і розставляли їх в позах, характерних для спарювання. Шаман у вигляді самиці оленя, разом з іншими мисливцями, виконував танок еротичного характеру⁸.

Принесених у жертву оленів поїдали учасники обряду. Оленячі шкури з головами вивішувались на спеціальних шестах чи на помостах⁹.

У тибетців існували спеціально збудовані жертovníки (лабцзе), тобто груди каміння з гілками дерев або невеликі башти, де на шесті вішали череп великого тибетського оленя¹⁰.

Таким чином, для народів Сибіру і Далекого Сходу характерні обряди, що включали забиття жертвального оленя, колективне поїдання його м'яса, поховання його кісток та рогів на деревах чи спеціальних підвищеннях (з метою майбутнього відродження), а також імітацію парування оленів.

У народів Північної Європи — фіннів, лонарів — збереглися виразні приклади інтіциуму та жертвоприношення оленячих рогів у печерах та на деревах¹¹.

Пережитки тотемістичних містерій збереглися і в більш розвинутих народів. В осетинів існують жертovníки в печерах, де приносили в жертву биків і турів. У цих жертovníках були спеціально збудовані високі помости, на яких лежали оленячі роги. Вірогідно, що первинним для осетинів було офірування оленів, як священних тварин, кістки яких не повинні були складатись на землю (як і в сибірських народів). У подальшому оленів замінили на свійських тварин, але оленячі роги зберігали на особливо почесному місці¹² (рис. 2).

У вайнахів були середньовічні святилища з кістками тварин, на фасадах яких встановлювались оленячі роги (подібно до тибетського Лабцзе)¹³.

У хеттів існувало спеціальне свято оленів в храмі Сонця, для якого спеціально приручали оленів. У них також був ритуал, під час якого приносились жертви перед оленями¹⁴.

У фольклорі багатьох сучасних народів трапляються свідчення про офірування оленів. Дуже поширена легенда про добровільний прихід оленя на заклання серед народів півночі Євразії — комі-пермяків, удмуртів, естонців, верхньоволзьких карелів, вепсів, росіян. За легендою, як правило, під час святкування християнських свят — Петрова дня, дня Іллі-пророка чи Різдва Богородиці, до місця ритуального жертвоприношення біля церкви приходили два олені. Одного з них вбивали, а другого відпускали на волю (можливо, щоб зберегти поголів'я). Але після того, як було вбито обидві тварини, олені перестали приходити¹⁵.

Добровільний прихід оленя на жертвоприношення відбувався на свята аграрних святих: 29 червня, 20 липня, 15 серпня, 8 вересня. У період з червня по жовтень у благородного оленя народжувались оленята, поведінка оленів змінювалась, вони ставали необресними і довірливими. Мисливці використовували цей час для індивідуального полювання в масці підманюванням, імітуючи голос оленя за допомогою листків¹⁶. Зацікавлений олень сам підходив до замаскованого і схованого в кущах мисливця. Вірогідно, перший вбитий у такий спосіб олень ставав жертвним. Можливо, це й прислужилось основою для створення міфу про добровільний прихід оленя на офірування.

Оскільки жертвоприношення оленів припадало на час шанування святих — покровителів землеробства і родючості, можна припустити, що функції тотемістичного обряду родючості оленів у землеробському суспільстві зливаються з аграрними святами, які з часом набувають християнського характеру. На місцях тотемістичних жертovníків з оленячими кістками та рогами будувались християнські храми. Відомості про такі храми є на Кавказі і в Болгарії, де оленячі жертovníки давали назви церквам і селищам¹⁷. З часом жертвоприношення реальних оленей було замінено імітаціями.

У Закарпатті про офірування оленів у Петрівку нагадує виготовлення з бринзи фігурок оленів з кільцями на шиях¹⁸. Фігурки оленів з сиру відомі також на Кавказі¹⁹.

Зображення оленів на карпатських Великодніх писанках²⁰ також може бути відгомном уявлення про жертвоприношення і відродження оленя. Олень як символ відродження має допомогти відродженню Христа. Ремінісценції описів давніх тотемістичних обрядів становлять північноросійські та українські народні ігри та пісні. Вірогідно, вони відображають весняні церемонії «відродження» оленя, як символа плідності і охоронця молодих подружжів²¹. Одним з обрядів під час Різдваних свят у мадьярів був маскарад, головним персонажем якого був олень. Голову оленя часто вирізали з дерева. Метою свята був захист і приношення врожаю²².

Численні пережитки культу оленя залишились у середньовічних британців. В VI ст. християнські священники переслідували людей, які рядились оленями на Новий Рік, бо вважали цей звичай диявольським. У XVI ст. в Стаффордї був відомий осінній танок оленерогих людей в оленячих шкурах²³ (нагадаємо, що осінь, точніше жовтень — листопад це час спарювання оленів).

Християнські автори відносили походження жертвоприношень оленів до античних часів. «Языческое поклонение — от еллинов и египтян. Оттуда же извѣкоша елени класи требы. Артемиде рекше роди и рожаницѣ тауки же египтяне»²⁴. Хоча свідчення про обряди переслідування і поїдання оленя та збереження рогів і шкури відомі в давньогрецькому суспільстві²⁵, але набагато вірогідніше місцеве походження подібних обрядів.

Отже, виходячи з етнографічних даних, можна припустити, що у багатьох народів, які проживають на території поширення оленів існують ремінісценції мисливських тотемістичних обрядів, спрямованих на відтворення оленів. Це — обряди, які включали жертвоприношення оленів і поховання їхніх залишків у почесному місці — на жердинах, помостах чи деревах, або віддалених печерах. Такі жертвоприношення мали за мету споріднення із священним оленем (шляхом поїдання його м'яса) і наступне відродження вбитої тварини, яке мало бути забезпечене почесним похованням його кісток. Другу частину містерій складала імітація шлюбних танців самців та самок оленів, під час якої учасники імітативно-магічним шляхом намагались вплинути на народжуваність оленів. Місця проведення таких церемоній вважались священними місцями перебування духів.

Найповніше ці обряди збереглися в народів Півночі та Сибіру, в яких ще збереглося полювання на оленів як промисел.

У тих народів, які вже давно перейшли до відтворюючих форм господарства, і оленяче полювання втратило економічне значення, залишились елементи цих обрядів або фольклорні згадки про них.

Залишки тотемістичних обрядів у сучасній етнографії є пережитками тих часів, коли полювання на оленя було основним засобом існування людської спільноти. Взаємвідносини з тотемною твариною, як гарантом життєдайності общини, мали надзвичайно велике ідеологічне навантаження. Виконуючи тотемістичні містерії, мисливці одночасно віддавали шану жертвовному оленю, задовбували його родичів, споріднювались з ним і забезпечували його наступне відродження. Разом з цим, вони імітативними еротичними діями намагались регулювати кількість поголів'я (одночасно переймаючись запліднюючою силою оленів).

Отже, олень виступає як тотемний предок, гарант добробуту і репродуктивності общини та відродження померлих. Саме ці його якості, напевно, забезпечили збереження культу оленя після переходу до відтворюючих форм господарства. Олень, як символ плідності людей і тварин, добробуту, життєдайної сили та відродження, знаходить своє місце в ідеології навіть після появи світових релігій.

Археологічні свідчення культу оленя з'являються в період пізнього палеоліту та мезоліту.

Найбільш ранніми можна вважати наскельні малюнки із зображенням оленів чи людей-оленів.

Найвідомішим є пізньопалеолітичне зображення «Чаклуна» — напівзігнутої людини з оленячими рогами та підкресленою ознакою чоловічої статі. Чис-

ленні сліди ніг дорослих та підлітків навколо малюнка свідчать про те, що в цьому місці відбувались обряди²⁶.

До тотемістичних сюжетів можна віднести і зображення з печери Чаклуна (Кам'яна Могила на півдні України). В. М. Даниленко так описав композицію на плитці з піщанику: «Центральною фігурою ...плитки є лосино-жіноча фігура, змонтована в верхньому правому куті плитки. Тут основа синкретичного образу — фігура лосихи в задню частину якої вмонтовано зображення напівзігнутої жінки. Перед фігурою по-звірячому стоячої жінки-лосихи спостережується композиція coitus — чоловіка на прямих ногах праворуч та жінки на напівзігнутих ногах ліворуч. Нижче зображена новонароджена дитина, повернута головою вниз. У правому куті композиції зображена по-звірячому зігнута жінка, а перед нею — подоба дитячої фігурки»²⁷.

Все на цій плитці, на думку В. М. Даниленка, з достатньою конкретністю відтворює матриархально-тотемістичний сюжет про походження певної групи людей від лосів.

Численними є зображення оленів та лосів на малюнках епохи неоліту-бронзи Кольського півострова, Сибіру та Далекого Сходу²⁸.

В епоху бронзи трапляються зображення, що нагадують про тотемістичні обряди. Наприклад, сцена, що відтворює запліднення чоловіком самиці оленя²⁹.

До епохи бронзи належить і петрогліф з Чулууту, що відтворює «танок жінок, що народжують». Центральною постаттю є жінка, прикрашена великими оленячими рогами. На наш погляд, вона має нагадувати про гак звану Рогату матір — міфічний персонаж, прародительку багатьох народів Середньої Азії та Далекого Сходу³⁰.

Друга категорія археологічних даних — це залишки оленячих скелетів чи рогів, що знаходяться за межами господарських комплексів.

На стоянці фінального палеоліту Штельмоор зберігся череп оленя з рогами. У нижній частині його була невелика заглибина, яка трактується як слід від дерев'яної жердини, на якій було закріплено цей череп³¹. Нам це нагадує сакральний стовп із зображенням «Хазяїна місця», на який було насаджено череп оленя з рогами (Південне узбережжя Охотського моря)³².

У Шотландії існує так звана Печера Північного оленя. У ній було знайдено 480 фрагментованих рогів від молодих і дорослих північних оленів³³. Така печера нагадує нам сакральні печери Фінляндії та Осетії.

На мезолітичних стоянках Стар-Кар, Хохен-Віхельн, Плау, Берлін-Бірелор, Бедбург-Кьонігсхофен було знайдено оленячі маски, виготовлені з верхніх частин черепів оленів з рогами і залишками шкіри. Черепи видовбювались зсередини для зменшення ваги і кріпились до голови ремінцями, просунутими крізь спеціально просвердлені отвори. Роги частково обрізались.

Існують дві точки зору стосовно використання масок. Згідно з першою, маски використовувались для полювання на оленя. Замаскований мисливець міг підкрастися до оленя на необхідну відстань, користуючись короткозорістю і довірливістю цієї тварини. Такий метод полювання був поширений у індіанців Північної Америки і сибірських народів. Але існує й інша точка зору, згідно з якою маски використовувались для тотемістичних обрядів. З цієї нагоди згадаємо сибірських шаманів, які під час камлань вдягали оленячі роги і шкуру³⁴.

Ми вважаємо, що маски, необхідні в мисливській діяльності, використовувались і в сакральній практиці для виконання тотемістичних містерій.

У мезолітичну епоху були поширені поховання людей, що супроводжувались рогами оленів. До них належать тарденуазькі поховальні комплекси на о-вах Тев'єск і Хьодік (Франція). У комплексі Тев'єск було знайдено парні поховання чоловіка і жінки, а також жінки з дитиною, вкриті рогами благородного оленя. На похованнях лежали кам'яні плити із слідами ритуальних вогнищ і жертвоприношень. На о. Хьодік була похована жінка з дитиною, також вкрита фрагментами оленячих рогів. Всі поховання, вкриті оленячими рогами, мали додатковий набір артефактів, що вказував на їх високий соціальний статус — крем'яні пластини великих розмірів, можливо, спеціально виготовлені для поховань, та кістяні застіжки для одягу³⁵. У мезолітичному комплексі Ведбек (Данія) серед

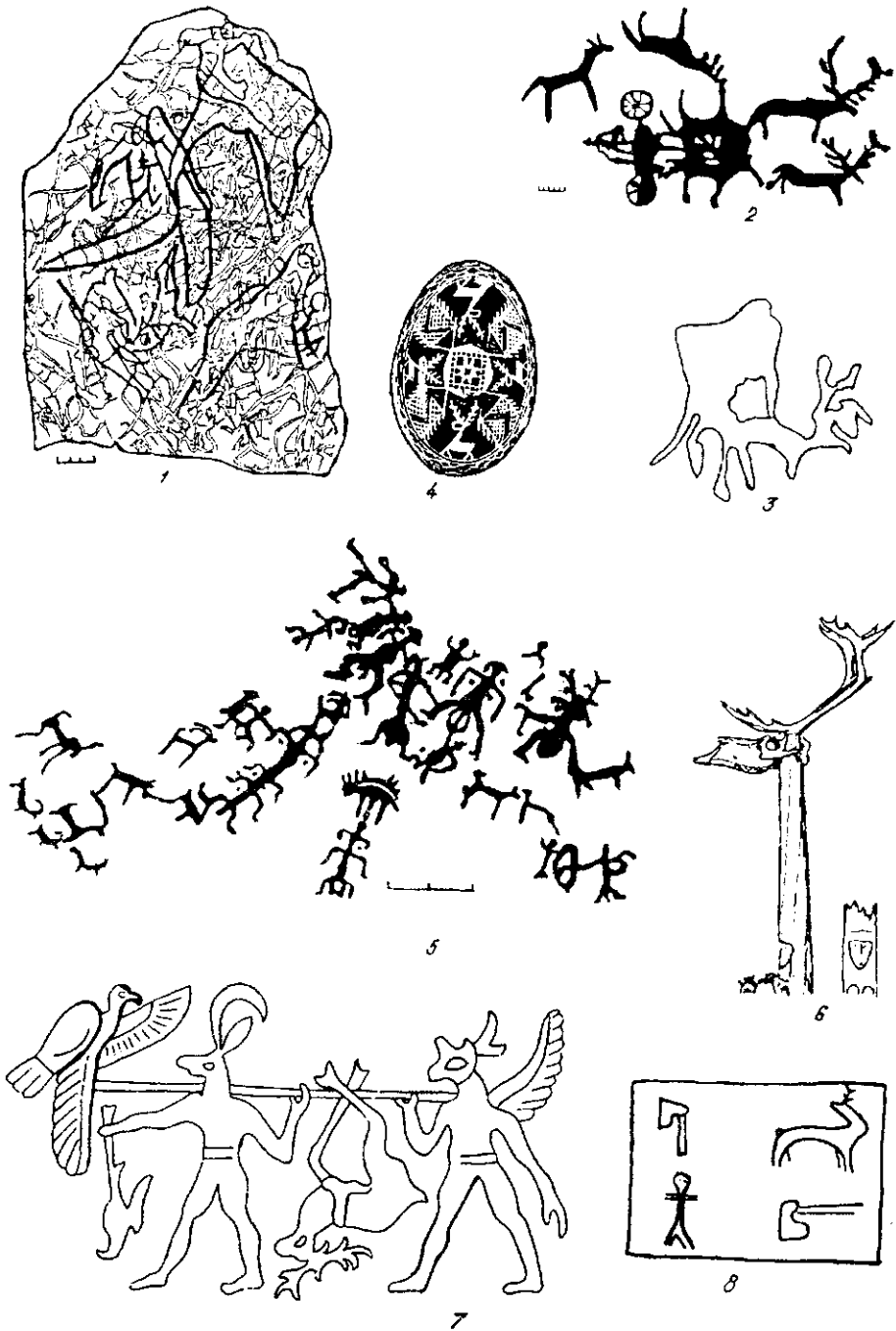

Рис. 1. Етнографічні і археологічні свідчення культу оленя: 1 — Плитка з пісчанику. «Печера Чаклуна», Кам'яна Могила, Україна; 2 — Колісниця із запряженими оленями. II тис. до н. е. Монголія; 3 — Тотемістичне зображення. Далекий Схід; 4 — Великоденна писанка. Карпати; 5 — Тотемістичне зображення Матері-прародительки. Монголія; 6 — Зображення «господаря місяця». Далекий Схід; 7 — Сцена жертвоприношення оленя на мітаннійській печатці; XVI—XIII ст. до н. е.; 8 — Зображення оленя, людини і сокир в скельній церкві. Болгарія. Середні віки.

22 поховань було знайдено кістяки чоловіка і жінки, покладені на пари оленьчих рогів, і кенотаф, в якому знаходився ріг благородного оленя³⁶.

Біля стоянки Скетхолм (Швеція) серед 22 поховань також були виявлені поховання чоловіків і кенотаф, в яких були присутні оленьчі роги. Обидві останні стоянки відносяться до культури Ертебелле³⁷.

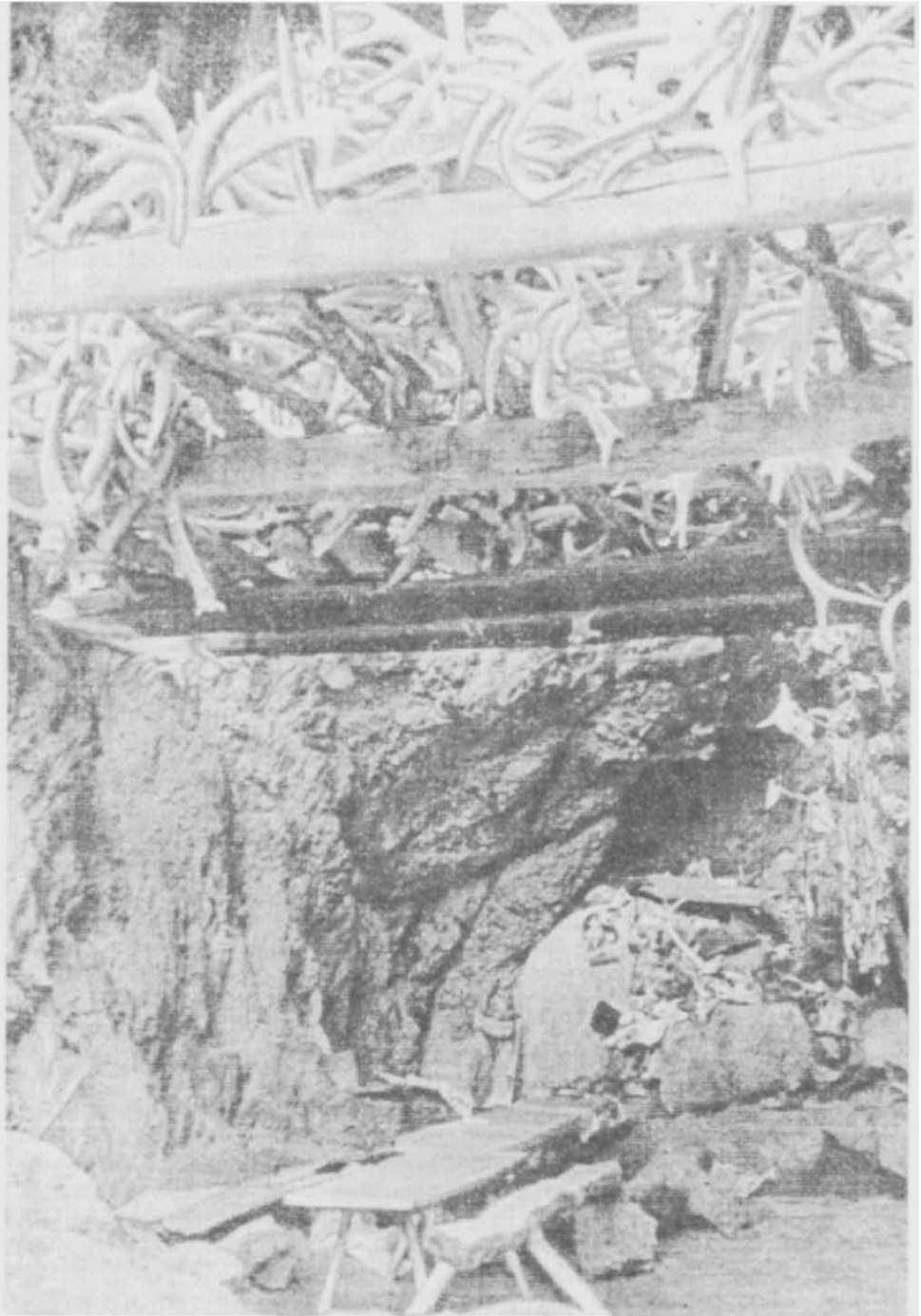

Рис. 2. Тотемістичний жертвник в печері Дігорі-Зад. Північна Осетія.

Поховання з оленячими рогами траплялись у період бронзи та навіть в римсько-бриганський час³⁸.

Присутність оленячих рогів при похованні людей свідчить про існування в суспільстві певних осіб, що володіли правом виконання сакральних дій, пов'язаних з культом оленя.

З переходом до землеробства та скотарства культ оленя трансформується. Його головною функцією стає забезпечення плодючості. Олень, як символ життєдайної сили і сонця, супроводжується солярними знаками, фалічними симво-

лами, зображеннями дерева життя. Виникненню таких поглядів могли послужитись і щорічне відновлення рогів, і їх подібність до дерева, символа життя, і стимулюючі властивості молодих рогів — пантів.

Жертвоприношення оленів відомі в українських пам'ятках неоліту-бронзи — в неолітичному поселенні Гайворон-Поліжок у Побужжі, трипільських поселеннях Бернашівка і Ленківці на Дністрі, на о. Кічкас в Подніпров'ї³⁹. Відомі два поховання епохи бронзи в Криму. У першому випадку в кромлеху, біля небіжчика знаходився кістяк оленя, повернутий головою до основного поховання. У другому похованні знаходились два кромлехи, один в одному. У східному куті був оленячий череп. Датуються ці поховання III—II тис. до н. е.⁴⁰. Можливо, цей курган був кенотафом, як поховання у Ведбеку і Скейтхолмі.

Надзвичайно цікавим є комплекс курганів на Кавказі, про який писав Гуммель. У могилі 148 було поховано жінку, багато прикрашену намистом. У центральній частині могили знаходився кістяк оленя, за ним — кістяки вівці і змії. У могилі 149 під дерев'яним покриттям лежав кістяк жінки з багатьма прикрасами. У центрі був розташований кістяк оленя, прикрашений численними намистинами. Біля голови оленя лежав кістяк змії, недалеко — кістяки барана і собаки. У могилі 150 було знайдено візок, попереду якого лежали два кістяки оленів з рогами, прикрашеними пастовим намистом, мідними напівмісяцями і браслетами на передніх ногах. У південному — кістяк оленя, а навколо візка — кістяки бика, вівці, свині, собаки, кішки і змії. На передній частині візка — кістяк людини, що звалилася набік⁴¹.

Атрибути поховання свідчать про те, що поховані люди мали дуже високий соціальний статус, можливо належали до правлячої верхівки. Слід зазначити, що олені були символом царської влади і безсмертя в бронзовому і залізному віках, про що свідчать царські навершя з зображеннями цих тварин, відомі в кобанській культурі, скіфів та хетів⁴².

Мотив оленів, запряжених у колісницю, поширений у мистецтві бронзового і залізного віків Євразії. У Монголії є наскельні малюнки колісниць, запряжених оленями (карасуцька культура)⁴³. Відомо про такі колісниці у готів⁴⁴. В античному міфі Артеміда — покровителька мисливства та плодючості, мала колісницю з чотирма ланями⁴⁵.

Інколи оленів заміняли коні з декоративними оленячими рогами — як у відомому царському похованні в Пазирицькому кургані⁴⁶. Про жертвних коней, замаскованих під оленів, згадується в Рігведі⁴⁷.

Традиція поховань оленів у курганах зберігається і в скіфську епоху. У кургані в с. Оситняжка (Подніпров'я) та в станиці Мар'євській⁴⁸. Матеріали двох останніх курганів нагадують нам звичай багатьох етнографічних народів зберігати рештки жертвних тварин на помості.

Сюжет офірування оленів знайшов відображення у мистецтві залізного віку Середньої та Західної Європи. На колісниці з Юденбургу зображено складну композицію, що включає жінку з чашею в руках та двох озброєних вершників. На передньому плані знаходиться олень, якого тримають за роги двоє чоловіків, а третій заносить сокиру над його головою⁴⁹.

У ранніх слов'ян-венедів, оленів приносили в жертву богині Ректії — покровительці породіль та тварин⁵⁰.

Підемо розглянути нами археологічні свідчення культу оленя у народів Євразії. Прояви культу оленя поділяються на декілька категорій. Перша з них — зображення оленів і людей з рисами оленів, які з'являються в палеоліті та існують до залізної доби. Серед них нерідкі еротичні сюжети або зображення самих оленів та лосів з телятами. Це свідчить, що головна ідея малюнків — відтворення людей та оленів. Можна припустити, що герої багатьох малюнків — тотемні предки, люди-олені. Ймовірно, такими зображеннями відзначались місця проведення тотемістичних містерій.

Друга група свідчень культу оленя — мезолітичні маски з оленячими рогами, які, вірогідно, використовувались під час тотемістичних містерій для «перевтілення» учасників ритуалу в оленів.

Третя категорія — поховання оленячих рогів або оленів. У палеоліті та мезоліті це були поховання рогів на стовпі чи у печері. У період неоліту-бронзи

оленів ховали в землі. На наш погляд, це свідчення про жертвоприношення оленів і зберігання їхніх кісток для подальшого відродження.

Дуже переконливими доказами існування культу оленя є знахідки оленьчих рогів, які трапляються на більшості з відомих мезолітичних могильників Європи. Сліди поховальних вогнищ, залишки їжі та оленьчих кісток свідчать про ритуальні учти, які справлялись над померлими, і, можливо, жертвоприношення оленів. Багатий супроводжуючий матеріал свідчить, що померлі мали високий соціальний статус. Оленьчі роги, напевно, мали забезпечити відродження небіжчиків, як кістки і роги жертвних оленів, призначені відродити священних тварин. У той же час роги могли вказувати на певну роль померлих у відправленні культу. Оленьчі роги в похованнях трапляються, починаючи з мезоліту і закінчуючи залізною добою. У період бронзи-заліза в курганах інколи ховали оленів або коней, замаскованих під оленів. Таким чином, жертвоприношення оленів залишаються елементом поховальної обрядовості до пізніх часів.

Отже, ми розглянули численні археологічні і етнографічні свідчення існування у народів Європи культу оленя. На підставі цих даних ми можемо зробити припущення, коли і як виник цей культ, як розвивався і яким дійшов до пізніших часів.

У період фінального палеоліту — мезоліту формується господарсько-культурний тип мисливців на північного оленя та мисливців широколистяних лісів. У цей час олень (північний та пізніше благородний) стає основною промисловою твариною. Економічне значення його надзвичайно велике. Важлива роль оленя в житті людей і, ймовірно, його величний зовнішній вигляд породжують особливо шанобливе ставлення до цієї тварини.

Під час полювання на оленя мисливці використовували для маскування оленьчу шкуру й роги. Перед початком полювання переодягнуті оленями чоловіки імітували рухи оленів, щоб прилучити мисливський талан. Поступово виникають тотемістичні обряди, спрямовані на розмноження оленів, і магичні прийоми, що спрямали на забезпечення успішного полювання. Під час обрядів учасники імітують акт розмноження оленя, приносять у жертву і поїдають священну тварину, а кістки та роги ховують у почесному місці для того, щоб забита тварина відродилася знову.

У системі тотемістичного світогляду формується уявлення про людей-оленів, цьому сприяв зовнішній вигляд мисливців, він же створював ілюзію злиття з тотемом. У міфології з'являються елементи уявлень про перевертнів, пізніше про спільного предка людей і оленів, що стає медіатором між світом людей і чужинним світом тварин або предків. За допомогою ритуалів колектив намагався встановити регулярний контакт з тваринним царством, від якого залежав його добробут⁵¹. Взаємозв'язок соціуму і природного світу мав гарантувати життєздатність людської спільноти. Головний персонаж ритуалу — жертвний олень, як представник обох світів, уособлював ці взаємовідносини. Імітуючи розмноження оленя, мисливці вірили, що це сприяє одночасно збільшенню оленього поголів'я і народжуваності у людей. Поїдаючи жертвний олень, община споріднювалась з ним, і, тим самим, впливалась у світ природи. Місця проведення таких церемоній відзначалися зображеннями тотемістичних сюжетів.

При переході до відтворюючих форм господарства економічне значення оленя зменшується, але культ зберігається і трансформується. Тепер акцент переноситься на забезпечення плодючості домашніх тварин і рослин. Колишній тотемний предок, який сприяв розмноженню людей і оленів, тепер допомагає збільшенню врожаю та приплоду. Олень стає носієм життєдайної сили та онікується молодими подружжями. Його величні роги, які щорічно оновлюються і мають лікарські властивості, асоціюються з деревом життя. Можливо, цій асоціації слугував звичай поховання рогів жертвних оленів на священних деревах.

Відтепер олень має забезпечувати безсмертя великоможних осіб, при похованнях яких з цією метою приносять у жертву оленів або коней, вбраних як олені.

Після появи світових релігій культ оленя адаптується до нового світогляду. Жертвоприношення оленів накладаються на свята аграрних святих. На місцях

жертвників будуються храми. Зображення оленів на писанках символізують відродження Христа.

Ідеологічне значення оленя в світогляді первісних людей було настільки значним, що збереглося до новітніх часів. Традицію приносити в жертву оленів і перевілюватися у цих тварин зафіксовано в етнографічних матеріалах багатьох народів, в усній народній творчості і писемних документах середньовіччя. Маючи велике значення в житті людей, культ оленя надовго зберігається в еклектичному релігійному світогляді, видозмінюючись, відповідно до зміни формацій.

Примітки

¹ Анисимов А. Д. Религия эвенков.— М.-Л., 1958; Василевич Г. М. Древние охотничьи и оленеводческие обряды эвенков // СМАЭ.— 1957.— т. XVII.— С. 151—185; Потапов Л. П. Следы тотемистических представлений у алтайцев // СЭ.— 1935.— 4—5.— С. 134; Попов А. А. Нганасаны.— Л., 1984.

² Петров В. В. К постановке вопроса о стадийном изучении развития «охотничьих игр» // СЭ.— 1934.— 6.— С. 140—177.

³ Окладников А. П. Неолит и бронзовый век Прибайкалья // МИА.— 1950.— 18.— С. 285—301; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян.— М., 1981.— С. 31—212.

⁴ Чернолуцкий В. В. Легенда об олене-человеке.— М., 1965.

⁵ Шаповалова Г. Г. Северорусская легенда об олене. (Фольклор и этнография русского Севера).— М., 1973.— С. 217; Вирсаладзе Е. Б. Грузинский охотничий миф и поэзия; Бернштам Т. А. Следы архаических ритуалов и культов в русских молодежных играх «Ящер» и «Олень». (Опыт реконструкции) // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры.— Л., 1990.

⁶ Михайлова Н. Р. Походження і розвиток інституту шаманізму в суспільстві мисливців на оленя // Археологія.— 1994.— № 4.— С. 19—29.

⁷ Попов А. А. Указ. соч.— С. 47.

⁸ Анисимов А. Д. Указ. соч.— С. 33.

⁹ Окладников А. П. Указ. соч.— С. 286.

¹⁰ Герасимова К. М. Традиционные верования тибетцев в культовой системе ламаизма.— Н., 1989.— С. 202.

¹¹ Чернолуцкий В. В. О культе Мяндаша // Скандинавский сборник.— Таллин, 1966.— С. 311, 312; Харузин Н. Русские лопари // Известия общества любителей естествознания, антропологии и этнографии Московского Университета.— М., 1890.— С. 340; Ikonen T. I. The lapps of Finland // Southwestern Journal of Anthropology.— 1951.— V. 7.— N. 1.— P. 62.

¹² Басилов В. Н., Кобычев В. П. Николайи Кувд (Осетинское празднество в честь патрона селения) // Кавказский этнографический сборник.— Труды ИЭ, Новая серия.— № VI, — Л., 1976.— Т. 106.— С. 62.

¹³ Мужухоев М. Б. О тотемистических воззрениях далеких предков чечен и ингушей // Археология Северного Кавказа. VI Крупновские чтения в Краснодаре.— М., 1976.— С. 40.

¹⁴ Ардзинба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 15—17.

¹⁵ Шаповалова Г. Г. Указ. соч.— С. 217.

¹⁶ Кребер Т. Иши в двух мирах.— М., 1970.— С. 206.

¹⁷ Грузинские народные предания и легенды.— М., 1973.— С. 230; Калоянов А. Этничното усояване на пространството, отразено в българския фольклор (Влашка земя и Богданска) // Етнографски проблеми народната духовна култура.— София.— С. 81.

¹⁸ *Окладникова Е. А.* Ритуальные скульптурки животных из сыра кумандинских Алтай-Кизи // Пластика и рисунки древних культур.— Новосибирск, 1983.— С. 161—175.

¹⁹ Там же.

²⁰ *Рыбаков Б. А.* Указ. соч.— С. 52.

²¹ *Шатовалова Г. Г.* Указ. соч.— С. 221.

²² *Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Зимние праздники.*— М., 1973.— С. 109—200.

²³ *Westwood J.* Albion. A Guide to Legendary Britain. Paladin Grafton Books.— P. 90.

²⁴ *Шатовалова Г. Г.* Указ. соч.— С. 221.

²⁵ *Петров В.* Указ. соч.— С. 140—178.

²⁶ *Богоевский Б. Л.* К вопросу о значении изображения так называемого «Колдуна» // СЭ.— 1934.

²⁷ *Даниленко В. М.* Кам'яна Могила.— К., 1986.— С. 113.

²⁸ *Окладников А. П.* Указ. соч.— С. 285—300; *Равдоникас В. И.* Следы тотемистических представлений в образах наскальных изображений Онежского озера и Беломорья // СЭ.— 1937.— 3.— С. 5.

²⁹ *Древние культуры Бертекской долины.*— Н., 1994.— С. 59.— Рис. 50.

³⁰ *Новгородова Э. А.* Мифы и культы древней Монголии // Вестник АН СССР.— 1980.— Рис. 1.

³¹ *Lexikon fruher kulturen.*— Band 2.— Leipzig, 1984.— P. 292.

³² *Липский А. И.* Древнейшие енисейские изваяния-Тар-Эзи // Проблемы археологии Евразии и Северной Америки.— М., 1977.— С. 194.

³³ *Clutton-Brock J., MacGregor Ar.* An end to medieval reindeer in Scotland / Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland. Edinburgh. V. 118 /1988/, P. 23—35.

³⁴ *Clark G.* Excavations at Star Carr.— Cambridge. The University Press, 1954.— P. 169—172; *Schuld E.* Hohen-Vicheln.— Berlin, 1969; *Gramsch B.* Deutsche Geschichte.— Berlin. VEB, Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1982, B. 1, S. 33; *Keiling H.* Steinzeitlicher JA Jager und Sammler in Mecklenburg — Schwerin, Museum fur Urr-und Fruhgeschichte. Schwerin, 1985, S. 34.

³⁵ *Pequart M.* Teviec // Archives de l'Institute de paleontologie Humanie. M. 18, Paris 1937; *Requart M.* Hoedic.— Anvers, 1954.

³⁶ *Alberthsen S. E.* Excavation of a mesolithic Cemetery at Vedback Denmark // Acta Archaeologica.— 1947.— 1.— P. 28.

³⁷ *Larson L.* Late mesolithic Settlements and Cemeteries at Scatcholm. Southen Sweden // The mesolithic in Europe.— 1989.— P. 373.

³⁸ *Fox C.* The archaeology of the Cambridge Region — Cambridge, 1923.— P. 32; *Fox C.* Papers presented at the meetings of the Cambridge Antiquarian Society. № XV, Cambridge.— P. 26.

³⁹ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины.— К., 1969.— С. 112; *Добровольский А.* Звіт за археологічні досліді на території Дніпрельстану р. 1927. Дніпропетровський красвий історико-археологічний музей.— Дніпропетровськ, 1929; *Черниш С. К.* Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі.— К., 1959.— С. 24—27; *Збеневич В. Г.* Ранний этап трипольской культуры на территории Украины.— К., 1988.— С. 166.

⁴⁰ *Щепинский А. А.* Культ животных в погребениях эпохи бронзы в Крыму // КСИА АН УССР.— 1959.— С. 67—72.

⁴¹ *Гуммель Я. И.* Раскопки к юго-западу от Хамлара в 1941 г. // ВДИ.— 1992.— № 4.

⁴² Ильинская В. А. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев // СА.— 1967.— 4.— С. 295—299.

⁴³ Новгородова Э. А. Указ. соч.— С. 121.

⁴⁴ Гороховский С. Л. Вона жадала володарювати світом // Єва.— 1995.— 2.

⁴⁵ Грейвс Р. Мифы Древней Греции.— М., 1992.— С. 59.

⁴⁶ Руденко С. И. Культура Алтая времени сооружения Пазырыкских курганов // КСИА.— 1949.— XXVI.

⁴⁷ Ригведа. Мандалы I—IV, М., 1989.— С. 199—200.

⁴⁸ Галанина Л. К. Скифские древности Поднепровья // САИ, 1977.— С. 29—32; ОАК за 1912 г.— Пгт, 1916.— С. 50—53.

⁴⁹ Hensel W. Polska Starozytna.— S. 240.

⁵⁰ Рыбаков Б. А. Указ. соч.— С. 349.

⁵¹ Петрухин В. Я. Человек и животное в мифе и ритуале: мир природы в символах мира культуры // Мифы, культы, обряды народов Зарубежной Азии.— М., 1986.— С. 10.

Н. Р. Михайлова

ТОТЕМИСТИЧЕСКИЙ КУЛЬТ ОЛЕНЯ. ОБРЯД

На основе этнографических и археологических материалов автор предлагает реконструкцию одного из элементов тотемистического культа оленя — обряда, состоящего из жертвоприношения оленя, сохранения костей и рогов в почетном месте и имитации спаривания оленей. В статье использованы этнографические материалы севера и востока Евразии, Кавказа, Балкан, Шотландии. Археологическими подтверждениями культа оленя в древности являются наскальные изображения, оленьи маски, погребения людей, укрытых оленьими рогами, скопления рогов и погребения оленей.

Сформировавшийся в эпоху финального палеолита-мезолита культ оленя представлял собой поклонение оленю как тотемистическому предку — медиатору между человеческим и животным мирами, гаранту плодородия и благополучия.

При переходе к воспроизводящему хозяйству олень становится носителем жизнедающей силы, плодородия и бессмертия. Культ оленя имел настолько сильную идеологическую нагрузку, что сохранился в эклектическом религиозном мировоззрении людей, видоизменяясь вместе со сменой формаций, до новейших времен.

N. R. Michailova

TOTEMISTIC CULT OF A DEER. RITE

With the help of ethnographical and archaeological evidences, author tries to reconstruct the part of the totemistic deer's cult — totemistic ritual, which consists of imitation of coupling, offering of a deer and preservation of his bones and antlers in a honourable place.

The ethnographical evidences of Northern Eastern Eurasian, Caucasus, Balkans and Scotland are using in the article. The archaeological dates are: rock paintings, masks with antlers, cemeteries of peoples, covered with antlers, accumulations of antlers and deer's burials.

Cult of the deer was formed in the time of final paleolith-mesolith. It was worship of a deer — totemistic ancestor, mediator between peoples and animals worlds, guarantor of fertility and wellbeing. After the transition to productive economy the deer became a bearer of vital power, fertility and immortality. Primitive cult of the deer had huge ideological significance and was kept in the eclectic religious outlook, according to changes of formations till modern times.

Одержано 15.02.97.